

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 801.81:398

Оксана Антонова
(Умань, Україна)
e-mail: soiaudpu@ukr.net

ОРНИТОМОРФНІ ОБРАЗИ У ФОЛЬКЛОРНИХ ТВОРАХ

У статті проаналізовано популярні у фольклорних творах орнітоморфні образи – сокола, орла, голуба, лебедя, качки, ластівки, жайворонка, досліджено їх символіку. Зроблено висновок, що у фольклорних текстах птахи символізують повітряну стихію, вони поєднують світ земний і небесний, а водоплавні – єднують три світи (підземний (підводний), земний і небесний). За народними уявленнями, птахи знають усе про минуле, теперішнє й майбутнє, володіють таємницями чарівного зілля, живої та мертвої води, уміють передбачати рух грозових і градових хмар, віщують долю новонародженій дитині. Орнітоморфні образи активно використовуються у фольклорних творах, в українських колядках, щедрівках, легендах, колискових і ліричних піснях, особливого значення образи птахів набувають у народних казках і загадках.

Ключові слова: український фольклор, фольклорні твори, орнітоморфні образи, анімістичні вірування, тваринна символіка.

Антонова О. Орнітоморфные образы в фольклорных произведениях.

В статье проанализированы популярные в фольклорных произведениях орнітоморфные образы – сокол, орел, голубь, лебедь, утка, ласточка, жаворонок, исследована их символика. Сделан вывод, что в фольклорных произведениях птицы символизируют воздушную стихию, они соединяют мир земной и небесный, а водоплавающие – объединяют три мира (подземный (подводный), земной и небесный). Согласно представлениям народа, птицы знают все о прошлом, настоящем и будущем, обладают тайнами волшебного зелья, живой и мертвой воды, умеют предсказывать движение грозовых облаков, предвещают судьбу новорожденному ребенку. Орнітоморфные образы активно используются в фольклорных произведениях, в украинских колядках, легендах, колыбельных и лирических песнях, особое значение образы птиц приобретают в народных сказках и загадках.

Ключевые слова: украинский фольклор, фольклорные произведения, орнітоморфные образы, анімистические верования, животная символика.

Antonova O. Ornithomorphic images in folklore works.

The article analyzes popular ornithomorphic images in folklore works – falcon, eagle, pigeon, swan, duck, swallows, lark, and their symbolism. It is concluded that birds represent the air element in folklore, they combine the world of the earth and the heavens, and waterfowl – connect three worlds (underground (underwater), earthly and heavenly). According to popular beliefs, birds know everything about the past, present and future,

possess the secrets of magic potion, living and dead water, are able to predict the movement of light and hail clouds, foretell the fate of a newborn child.

The ornithomorphic images are actively used in folklore works, in Ukrainian carols, shchedrovki, legends, lullabies and lyrical songs, the special significance of the images of birds are acquired in folk tales and riddles.

Keywords: *Ukrainian folklore, folklore works, ornithomorphic images, animistic beliefs, animal symbolics.*

Анімістичні вірування наших предків спричинили появу низки міфів про природні явища, тварин, птахів, дерева тощо, до того ж сприймалися вони тільки як живі істоти, які думають, живуть і діють, як люди.

Семантику та функції так званої тваринної символіки активно вивчали І. Вагилевич, О. Гура, В. Давидюк, В'яч. Іванов, Ф. Колесса, М. Коробка, М. Костомаров, М. Сумцов, О. Потебня, С. Топоров та ін. Символіці тварин у широкому культурологічному контексті присвятили студії Т. Бернштам, І. Денисюк, М. Маєрчик, О. Терновська та ін.

У межах певного фольклорного жанру тваринні образи досліджували В. Данилов (голосіння); Г. Булашев, В. Сокіл (легенди); Л. Дунаєвська, В. Давидюк (казка); М. Новикова (замовляння), М. Дмитренко (повір'я), П. Романюк (весільні пісні), Є. Костюхін (усі жанри «тваринного епосу»); у межах окремого обряду – Р. Кедріна (зозуля в російському обряді «крещення и похорон кукушки»), О. Курочкін (туриця в обряді «Маланка»); в аспекті певного уявлення – В. Дашкевич («неприкаяні» тварини), В. Яшуржинський (метаморфоза у тварину), Д. Зеленін (табу); на матеріалі художньої літератури – Хр. Лопарєв (давньоруські сказання), О. Лихачова, О. Сліпушко (давньоукраїнська література), В. Щепотьєв (українська література); у жанрі мовознавчих студій – С. Венгржиновський, Л. Булаховський, О. Трубачов, М. Никончук, Т. Богуцька.

У статті проаналізуємо образи птахів, їх символіку та специфіку використання у фольклорних творах.

Унікальність орнітоморфних образів полягає в тому, що вони у свідомості наших предків поєднували три стихії, три шари Всесвіту: світ нави – потойбічний – підземно-підводний уособлювали водоплавні птахи (лебеді, качки, гуси, лелеки тощо), світ яви – земний – світ людей і тварин, світ прави – небесний – світ богів, небесних світил тощо уособлювали всі інші птахи. За винятком так званих «нечистих» птахів: ворона / крука, сороки, галки, пугача / сови / сича тощо.

Майже в усіх міфологічних системах присутній мотив творення світу з яйця або птахом / за допомогою птаха. Згодом і міфи перетворилися на казки. Прикладом є загальновідома казка про Курочку Рябу [9, с. 84]. Зазвичай казка подається у скороченому вигляді. Повний текст розповідає, яка драма розігралася через розбите яйце: «Дід плаче, баба плаче, в печі

палає, внучка з горя повісилася, дяк побіг на дзвіницю й побив дзвони, піп розірвав усі книги...» [9, с. 85]. В одному з варіантів прямо пояснено причину тяжких наслідків такої, здавалося б, незначної події: «Бо то була перша курка і перше яйце у світі» [3, с. 98].

Орнітоморфні образи трапляються і в українських колядках, де часто зображується світове древо або дерево життя, на верхівці якого сидить один або два-три птахи.

Цей же мотив засвідчено і в українських легендах. За сюжетом, птах пірнає на дно моря і виносить із води золотий пісок, з якого твориться земля, на якій згодом з'являється життя.

Птахи є персонажами загадок, де асоціюються із сонцем: «Сидить півень на вербі, спустив китиці до землі»; «Стоїть дуб, на дубі птиця; ніхто її не дістане – ні цар, ні цариця, ні красна дівиця» [1, с. 133], або зі смертю: «Стоїть дерево, на дереві – квіти, під квітами – котел, над квітами – орел, – квіти зриває, в котел скидає, квітів не меншає, в котлі не більшає». Відповідь на загадку – життя і смерть. Адже скільки людей помирає, стільки й народжується. В іншій загадці цей птах названий «двічі народжений» [2, с. 576]. Очевидно, тому українці вірили, що людська душа після тілесної смерті перетворюється на птаха і в цій подобі відлітає у Вирій / Рай. Цікаво, що ключами від райських воріт володіє також птах – зозуля. Тому, пояснювали українці, вона прилітає навесні остання, а відлітає у Вирій найперша [4, с. 252].

У багатьох казках качки, лебеді, голубки перетворюються на чарівних дівчат. Мотив дівчини-лебедя спостерігаємо в казці «Царівна-жаба», де жінка молодшого сина в один рукав наливала води, а в другий – насипала кістки, закружляла у танці, махнула лівою рукою – і на стелі з'явилося озеро, махнула правою – і попливли по ньому лебеді. Зазначимо, що біла лебідка уособлювалася не тільки з володаркою вод, а й із чаклункою, яка володіла жіночою любовною магією [3, с. 150].

В Україні побутувало повір'я, що в певні дні, з 19 по 24 червня, дівчата, за бажання та після здійснення певного ритуалу, могли перетворитися на птахів. Під час святкувань на Русальному тижні або в день Івана Купала вони танцювали, розмахуючи довгими рукавами, немов крилами, і співали:

*На Русальній неділі
Ой рану й ру!
Русалки сиділи,
Сорочки просили ...* [5, с. 301].

Через обмежений обсяг статті зупинимося на деяких орнітоморфних образах.

Сокіл – за легендами, сонячний птах, духовне єство світотворення. Він сидить на вершечку світового дерева, поряд із сонцем, місяцем і зорями, відає про минуле, теперішнє і майбутнє. Віщий дар сокола пояснюється його божественним походженням – ніким не народжений, безсмертний, вічний і мудрий, як сам світ, сокіл, «хоч і не бачить, то й так знає». Іноді він співчуває смертним, «жалібно квилить-проквіляє», журиться, що «через неправду світ ся скінчає», однак не втручається у людські справи, залишається стороннім спостерігачем руйнації космічного порядку [9, с. 4]. Таким він зображений в українських народних думках:

*Ой на Чорному морі, на білому
камені,
Ой там сидить ясен сокіл –
Низенько голову склонив,
Та жалобно квилить-проквіляє*

*Та на святеє небо, на Чорнеє море
споглядає,
Що на святому небі,
На Чорному морі негаразд починає [5].*

За міфологічними уявленнями, **орел** є царем птахів, а в давніх релігіях він уособлює головного бога або шамана. Цей птах – володар небес, може відвідувати світ богів, у слов'ян він був інкарнацією або птахом язичницького бога Перуна.

Мотив світотворення за участю орлів засвідчено у веснянках:

*Що в полі, полі, близько дорозі,
Ой там Іван орлами оре.
Орлами оре, стрілою сіє,
Стрілою сіє, лучком волочить,
Лучком волочить да й Бога
просить:*

*– Й уроди, Боже, жито густее,
Жито густее, волосистее.
А також у купальських піснях:
Та зорімо поле орлами,
Та засієм жемчугами ... [9]*

В українських народних казках образ орла неоднозначний, його наділяли людськими рисами, як-от: гордість, сміливість, мужність, справедливість, водночас виокремлюючи з гурту, зображуючи як несупільну істоту. Орел волелюбний, але самотній, правдивий, але жорстокий, як саме життя, він безкомпромісний навіть по відношенню до своїх дітей (наприклад, казки «Орленко», «Яйце-Райце»).

Ластівку й сьогодні вважають символом весни, провісницею доброго, «чистою» пташкою, наділеною жіночою символікою. Вірять, що там, де ластівка зліпить собі кубельце, – буде щастя. Коли ж хто-небудь зруйнує її гніздечко, то ластівка неодмінно принесе вогонь і підпалить хату. Поганою прикметою вважалося, коли гніздо саме відпадало або його

випадково руйнували, ще гіршим було залишення ластівками якоїсь місцевості – там слід було чекати мору на людей, худобу та інші біди.

Образ ластівки засвідчено

– у щедрівках:

*Прилетіла ластівонька,
Сіла собі край віконця,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:*

*– Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару,
Чи всі вівці покотились,
Чи ягнята народились [9, с. 29].*

Або

*Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати [7, с. 133];*

– у купальських піснях:

*Там ластівочка купалася.
На бережечку сушилася,
Дівка Марія журилася.*

*Іще й рушників не наткала,
А вже Івана сподобала [10],*

де птах є символом народження кохання.

Згідно з народними уявленнями, *голуб* – пташка чиста, свята, божа, жертковий птах, символ чистоти, очищення, кохання та вірність у шлюбі. За християнською традицією, у вигляді голуба Дух Святий зійшов із неба під час хрещення Ісуса Христа, тому в народі вірять, що це – улюблена пташка Господа і що саме цей птах освячує воду, готуючи цим хрещення.

Образ голуба засвідчено в піснях, якими діти закликали дощ:

*Не йди, не йди дощику!
Дам тобі борщику.
Поставмо на дубоньці.*

*Прилетять три голубоньці
Та возьмуть тя на крилонька.
Занесуть тя в чужиньку [10, с. 183];*

- у побутових та ліричних піснях надзвичайно поширене звертання «голубе», «голубко»: голубкою називають бідну сиротину («А бідная сиротина, як сива голубка»), милу чи милого («Десь мій милий, голуб сизий»);
- у весільних піснях голуб – це староста («Старосто старесенький, голубе сивесенький»), добрі сусіди – теж голуби («Ой сусідоньки, ви голубоньки мої!»), для матері – доньки-голубоньки, синочки-голубочки;

- в історичних піснях та думах козаків або їхнього отамана порівнюють з голубом – «Отаман іде, як голуб гуде»;
- у голосіннях голубом чи голубкою прилітає до родичів душа померлих: «Мамко моя, голубко моя», – голосить за померлою матір'ю дочка; «Голубе мій дорогий, одлітаєш ти од мене далеко», – тужить за чоловіком дружина.

Уявлення про душу в образі голуба підтверджує звичай сілезьких поляків годувати жінку одразу після пологів голубом. Думають, що в цей момент вона «порожня», бо душу в неї забрало немовля [6, с. 175–195].

Жайворонок вважається чистою, божою пташкою, яка приносить весну на ниви і поля. В українських легендах розповідається, що жайворонки, як і ластівки, витягали колючки з тернового вінка Христа або ж приносили вісті Богородиці про її Сина.

Про жайворонка казали, що навесні він бере соломинку у дзьобик, летить угору до Сонця й співає: «Урожай, урожай, теплий дощ на врожай!». Потім сідає на полі й показує, де має бути врожай та падати дощ. У багатьох місцевостях України оранку і сівбу починали тільки після прильоту жайворонків. Вважали, що пташка своїм співом запрошувала до польових робіт: «Сійте, орите, боронуйте!»; «Кидай сани, бери воз та поїдем по навоз, будем гній возити, картоплю садити!». 9 березня на честь жайворонків, що цього дня прилітають з вирію, пекли до схід сонця ритуальне печиво і закликали весну.

Жайворонка згадано в замовляннях на врожай льону: «Як жайворонок високо літає, так щоб і льон твій високий був!» [8].

Качка в українській міфології та фольклорі належить до первовічних птахів. Вона водночас пов'язана із трьома стихіями – водою, землею, повітрям, може легко переходити, перепливати, перелітати всіма трьома сферами у вертикалі світобудови. В Україні відомою є легенда про те, що вдень Сонце пливе по небу на лодії, в яку запряжені лебеді, а вночі по підземному морю його на колісниці везуть качко-коні [8].

У казці «Кривенька качечка» йдеться про дивовижну метаморфозу: качка перетворюється на дівчину, живе в діда з бабою. Проте вона змушена покинути своїх господарів після того, як старі спалили її первинне вбрання – пір'я. Розшифровуючи казковий сюжет, акцентуємо увагу на кількох мотивах: дід і баба знаходять качечку в лісі (ліс у свідомості давніх людей був потойбіччям, чужим простором, населеним злими істотами, духами, демонічними істотами); вона «кривенька» (кривизну, як і суху ногу або руку, здавна вважали ознаками часткової належності до світу померлих); покидаючи свій новий прихисток, дівчина-утінка береться пряхти й тільки згодом «увергається в пір'ячко» і відлітає з качиним табунцем (здатність обертатися на іншу істоту є елементом обряду ініціації і також символізує належність до двох світів

одночасно, крім того, прядіння вказує на зв'язок неба й землі та водночас землі й потойбіччя). Із потойбіччям пов'язує цей образ заборона діду і бабі підглядати за нею, оскільки живим не можна було бачити нічого потойбічного (заборона озиратися, «провівши» русалок або повертаючись із Купала) [10, с. 197]. Згідно із сюжетом казки, дочка-птаха повертається до батьків, аби допомогти їм із хатньою роботою, але через те, що вони порушили всі табу – спалили пір'я, підглядали за нею, вона, обернувшись на птаха, залишає домівку, відмовляючись їм допомагати й надалі.

Наречену у весільних піснях називають «утінкою», «вутінкою»:

*Добрий вечір, сватове,
Богу і вам,
Прилетіла вутіночка наша к вам [9, с. 45].*

В інших текстах качечка означає наречену, а селезень – нареченого:

<i>Де був селезень? Де була вутінка? Утінка на ставку, Селезень на плавку;</i>	<i>А тепер же вони На однім плавку, Та їдять же вони Дрібну ряску [9, с. 45].</i>
--	---

Популярний мотив випасання Маланкою качура у щедрівці виразно передає міфологічне світобачення предків:

<i>Ой, учора із вечора Пасла Маланка два качура,</i>	<i>Ой, пасла, пасла, загубила, Пішла шукати, заблудила... [9, с. 46].</i>
--	---

У веснянках є й образи «вутінки» і «селезня», бо весняна обрядовість покликана об'єднати молодих – і шлюбні мотиви в піснях весняного циклу звучать особливо виразно:

<i>Да селезень летить, утінку мчить Да його утінка просилася: – Ой пусти ж мене, сизий селезню,</i>	<i>Да на синє море поплавати Да між утенятами покрятати [9, с. 53]</i>
---	--

Отже, у фольклорних творах птахи символізують повітряну стихію, вони поєднують світ земний і небесний, а водоплавні – еднають три світи. За народними уявленнями птахи знають усе про минуле, теперішнє й майбутнє, володіють таємницями чарівного зілля, живої та мертвої води, уміють передбачати рух грозових і градових хмар, віщують долю новонародженій дитині. Орнітоморфні образи активно використовуються у фольклорних творах, в українських колядках, щедрівках, легендах,

колискових і ліричних піснях, особливого значення образи птахів набувають у народних казках і загадках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьев, А. Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – М. : Изд-во К. Солдатенкова, 1866. – Т. 1. – 800 с.; 1868. – Т. 2. – 784 с.; 1869. – Т. 3. – 840 с.
2. Гура, А. Символика животных в славянской народной традиции / А. Гура. – М : Индрик, 1997. – 910 с.
3. Давидюк, В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк : Вежа, 1997. – 296 с.
4. Жайворонок, В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Завадська, В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
6. Коробка, Н. Образ птицы, творящей мир, в русской народной поэзии и письменности / Н. Коробка // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург. – 1909. – Т. 14. – Кн. 4. – С. 175–195.
7. Мусіхіна, Л. Звірслов : Міфологема тваринного світу українців / Л. Мусіхіна. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 192 с.
8. Нечуй-Левицький, І. С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : АТ «Обереги», 1993. – 88 с.
9. Сивачук, Н. П. Гуманські колядоспіви: колядки дівчині / упорядник: Н. П. Сивачук. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 110 с.
10. Сивачук, Н. П. Український дитячий фольклор : підручник / Н. П. Сивачук. – К. : Деміур, 2003. – 288 с.

Стаття надійшла 06.04.2017 року

УДК 821.161.2–1.09

Валентина Гончарук

(Умань, Україна)

e-mail: goncharuk424@ukr.net

ОБРАЗ БОЖОЇ МАТЕРІ В ПОЕМІ «МАРІЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розкрито створений Т. Шевченком апокрифічно-фольклорний образ Божої Матері, який постав на ґрунті архаїчного культу Матері-Землі. У цьому образі, на відміну від формалізованого церковного пошанування Діви Марії, відбилися сердечні, щирі та лагідні почуття українських жінок-матерів до своєї дитей.

У поемі «Марія» Т. Шевченко розповідає про матір, яка, підкоряючись Божій волі, народжує сина для великої жертви заради спасіння всього людства. Образ Божої Матері втілює в собі високе духовне начало, уміння гідно зносити усі випробування і страждання, а також найвищий прояв гуманізму і самопожертви.